

Saz-söz dünyası

MƏHƏRRƏM QASIMLI
MAHMUD ALLAHMANLI

SAZ HAVALI GÖZƏLLƏMƏLƏR

Sazın bağıri başından qopan, axarı-baxarı ilə skönül dalğalandıran aşıq havaları və həmin havaların melodik düzümü ilə qanad-qanada verən ayrıca şeir biçimləri vardır ki, saz-söz biliciləri, ustad aşıqlar sözü gedən saz havalarını da, onlara uyuşan poetik söz çeşidlərini də “gözəlləmə” adıyla möhürləyiblər. Bu qəbildən olan saz havalarının və onların melodik ovqatına köklənən poetik örnəklərin başlıca mahiyyəti gözəlliyin insan ruhunda yaratdığı xoş əhvali sazın-sözün sirli-sehrli cazibəsiylə könüldən-

könülə yaymaq, eldən-elə, mahaldan-mahala əziz bir ərməğan kimi paylayıb bölüşməkdir.

Dədə Qorqud zamanından üzü bəri ustad aşıqların sənət dünyasında gözəlin, gözəlliyin təsvir-tərənnümü saz havalarının, aşıq şeirlərinin, dastanların başlıca təkan nöqtələrindən birinə çevrilib. Belə saz havalarının da, poetik örnəklərin də ümumi əhvalı ritmik, oynaq və şən-şux keyfiyyət üzərindədir.

“Gözəlləmə” səciyyəli saz havaları əsasən üç axar boyunca tarixin dərinliklərindən bizə doğru

yol alıb gəlməkdədir. Birinci axar mahalların, tayfa və elatların adını, ünvanını üstünə ad eləyən “Gözəlləmə havaları”dır: “Təbriz gözəlləməsi”, “Ovşarı” (“Avşarı gözəlləməsi”), “Şahsevəni”, “Şirvan gözəlləməsi”, “Göycə gözəlləməsi”, “Aran gözəlləməsi”, “Dərbənd gözəlləməsi”, “Urmani gözəlləmə”, “Ordubadi” (“Ordubad gözəlləməsi”), “Qaradağ gözəlləməsi”, “Zəncan gözəlləməsi” və s. Bu sıradan olan bəzi gözəlləmələr mahalın, elatın, tayfanın adını süsləyən bir “gül” kəlməsiylə də işarələnir: “Naxçıvangülü”, “Göycəgülü”, “Gəncəgülü”, “İncəgülü”, “Sərabgülü” havaları həmin qəbildəndir.

Gözəlləmə havalarının ikinci axarı saz havasını bəstələyən aşıqların adı ilə yayılıb məşhurlaşır. Bu havaların adında “gözəlləmə sözü yer alsada (“Azafli gözəlləməsi”, “Şakir gözəlləməsi”, “Kamandar gözəlləməsi”, “Pənah gözəlləməsi”, “Məmmədağa gözəlləməsi”), almada da melodiyanın janr tutumu və intonasiya səciyyəsi onun gözəlləmə mahiyyəti daşdığı açıq-aydın göstərmiş olur: “Cəlili” – Aşıq Cəlil gözəlləməsi, “Qəhrəmanı” – Aşıq Qəhrəman gözəlləməsi, “Hüseyni” – Aşıq Hüseyn Şəmkir gözəlləməsi, “Şəmşiri” – Aşıq Şəmşir gözəlləməsi şəklində anlaşılır.

Gözəlləmə ruhu daşıyan üçüncü qisim saz havaları ənənəvi klassik havaların ifa üçün seçilən poetik mətnin ruhundan gələn dinamik- oynaq ruhu ortaya çıxaran melodik axardır. “Gilənarı”, “Qaragözü”, “Qəmərçanı”, “Sarıtel”, “Dübeyti”, “Paşaköçdü”, “Gəraylı”, “Orta şəşəngi” və s. havalər üstündə oxunan məşhur mahnılar bu melodik axardan təkan götürmüşdür. Məsələn, Aşıq Ələsgərin “Ay Sarıköynək” rədifli üstündə qoşması poetik mətn “Orta şəşəngi” havası ilə elə qaynayıb qovuşmuşdur ki, havanın melodik ahəngi səslənən kimi hər kəs “Ay Sarıköynək” qoşmasını xatırlayır. “Orta sarıtel” havası üstündə Öysüzlü Aşıq Səmədin məşhur “Yoluna qurban, qaragöz” mahnısı da bu melopoetik qovuşuğa əyani sübutdur. Yaxud da Murad Niyazlının “Gilənar” havası üstündə oxuduğu “Bir səhər gəl, bir günorta, bir axşam” mahnısı həmin melopoetik qovuşmanın nəticəsi olaraq el arasında “Murad gözəlləməsi” şəklində yayılmışdır. Belə gözəlləmə örnəkləri olduqca çoxdur. Bu bir daha onu göstərir ki, saz gözəlləmələri (“melo gözəlləmələr”) ilə söz gözəlləmələri (poetik gözəlləmələr) arasında olduqca dərin uyğunluq və vəhdət vardır.

Təkcə aşıq sənətində deyil, onun mənəvi səlafi olan ozan yaradıcılığında da gözəlləmələrin özünəməxsus yerinin olduğu görünməkdədir. “Dədə Qorqud” boylarında, xüsusən də ozan soylamalarında rast gəlinən obrazlı poetik söyləyiş tərzii, böyük ehtimalla, əhval yüksəldən, oynaq, ritmik qopuz havalarının müşayiəti ilə (məsələn, eposda adı keçən “Yelətləmə” havası kimi) gerçəkləşmişdir:

*Bərü gəlgi, başum bəxti, evüm təxti!
Evdən çıxub yürüyəndə səlvii boylum!
Topuğında sarmaşanda qara saçlum!
Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum!
Qoşa badam sığmayan tar ağzulum!
Güz almasına bənzər al yanaqlım!*

Ozan gözəlləmələrində müraciət-xitab şəklində qurulan təşbeh və epitetlər həm obrazın portret cizgilərini, həm də ozanın öz könlü dünyasındakı bədii zənginliyi heyrətamiz bir tərəvətlə təqdim edə bilir:

*Yalab-yalab yalabıyan incə donlum!
Yer basmayıb yeriyən səlvii boylum!
Qar üzərinə qan dammış kimi
qızıl yanaqlum!
Qoşa badam dar ağzulum!
Qələmçilər çaldığı qara qaşlum!
Qurması qırq tutam qara saçlum!*

Dədə Qorqud soylamalarının poetik ruhuna yaxınlığı və doğmalığı ilə seçilən el bayatılarında gözəlləmə səciyyəsi daşıyan unikal örnəklərin olduğu da diqqəti çəkir. Həmin bayatı-gözəlləmələr nikbin ruhlu xalq mahnılarında, eləcə də qoşma qəlibi üzərindəki oynaq-ritmik aşıq havalarının hər bənddən sonrakı yedək məqamında mətnin ovqatına uyğun şəkildə istifadə olunur:

*Zülf uzun üzə dəyər,
Hörüyün dizə dəyər.
Yanaqdakı cüt xalın
Beş min beş yüzə dəyər.*

*Mən aşığam gül-gülə,
Bülbül gülə, gül gülə.
Yar telinə gül taxıb,
Calaq olub gül gülə.*

*Mən aşıq yardan əzəl,
Bağçadan, bardan əzəl.
Camalın aydan göyçək,
Sinəndi qardan əzəl.*

Örnək gətirilən bayatılardakı portret cizgiləri aşıq şeirinə məxsus təsvir-tərənnüm üslubu ilə yaxından səsləşir.

Aşıq poeziyasını ərsəyə gətirən ustad sənətkarlar – Qurbanidən Aşıq Ələsgərə, Molla Cumadan Aşıq Şəmşirə, Mikayıl Azafliyəcan hər bir

qüdrətli saz-söz ustasında gözəlləmələrin qabarıq şəkildə nəzərə çarpması bu sənət tipində göz-könül dünyasının gözəllik işığına, onun tərəvətinə nə qədər dərinə bağlı olduğunu göstərir. Aşıq gözəllikdən gələn bədii-estetik həzzin çaldığı sazın havalarının dalğalanmasına qoşduğu sözlərin təlatümlü şəkildə qanadlanmasına, özü ilə bərabər qarşısındakı saz-söz əhlinin – dinləyici auditoriyasına hansı səviyyədə təsir etdiyini görüb duymuş və bu axara öz sənət fəaliyyətində əhəmiyyətli dərəcədə önəm verməyə çalışmışdır. On altıncı yüzillikdə Qurbani sazının, Qurbani sözünün bağı başından havalanmış:

*Sallana-sallana gələn Salatın,
Gəl belə sallanma, söz dəyər sənə.
Al-yaşıl geyinib durma qarşıda,
Yayın bədnəzərdən, göz dəyər sənə.*

*Getmə, getmə, görüm kimin yarısan,
Hansı bəxtəvərin vəfadarısan?
Kölgədə bəslənmiş quzey qarısan,
Səhərin yelləri tez dəyər sənə.*

*Qurbani der, heç kəs yarın öyməsin,
Düymələ yaxanın çarpaz düyməsin.
Dəstələ zülflərin yerə dəyməsin,
Yollar qubarlanar, toz dəyər sənə -*

qoşma bütün parametrləri ilə mükəmməl bir gözəlləmədir. Gözəlin-Salatın adlı qızın nazlı-nazlı ("sallana-sallana") gəlişi, əyninə geydiyi könül titrədən al-yaşıl libası, quzey qarına bənzər bəyazlığı, torpağa dəyərək qədər uzun saçlı, uzun hörüklü olması çox böyük ustalıqla canlandırılmışdır. Bu, əslində Azərbaycan gözəlinin aşıq könlündən qopan unudulmaz milli portretidir.

Abbas Tufarqanlı (XVII əsr) poetik istedadının təqdim etdiyi çoxsaylı gözəlləmələr bir tərəfdən etnoqrafik koloritinin bolluğu, bir tərəfdən də aşıq-şair ilhamının portret təsvirinə yönəltdiyi bədii rəng çalarları ilə seçilir:

*Başına döndüyüm alagöz Pəri,
Geyinmiş yaşılı, alınan oynar.*

*Cəvahir mətai, dürr xiridarı,
Tutubdu dəstində ləlinən oynar.*

*Sevdiyim əyninə geyibdi ağı,
Çəkibdi sinəmə düyünü-dağı.
Zülfün əncəbini eylər məzağı -
Ağ üzdə münəvvər xalınan oynar.*

*Ay Abbas, Pərinin bu çəp işləri,
Yorğun maral kimi xoş baxışları.
İncidən, sədəfdən, dürdən dişləri,
Qaymaq dodaqları balınan oynar.*

Saz-söz gözəlinin boy-buxun və camal yaraşığı aşığın təsvir etdiyi milli-etnoqrafik cizgilər fonunda daha ecazkar görünür:

*Qanovuz köynəyi, atlas qoftası,
Yaşıl basmaları nə gözəl imiş.*

Abbas Tufarqanlı tarixi-etnoqrafik detalları söz gücünə yaratdığı gözəl portreti üzərinə elə köçürür ki, qarşısındakı obraz sanki sehirli şəkildə canlana bilir. Adama elə gəlir ki, bu gözəl obrazı aşığın misraları boyunca ilğimli bir təlatümlə daim diri və duru qalmağı bacarır, sözə-sənətə, şair ilhamına güc vermək qüdrətini özündə saxlayır:

*Başına örtübdü kəlağay gəzər,
Əyri tel üstündə qızıl düymələr.
Belinə bağlayıb zərbaftan kəmə, r,
Çəpgənli-çarqatlı ağ bədən gəlir.*

Xəstə Qasımın (XVIII əsr) gözəlləmələrində tarixi-poetik ənənənin qorunması ilə yanaşı, bir sıra yeni təqdimatların, poetik əhvalın qarşılaşdığı mənzərələrə uyğun şəkildə mənalandırılması meylinin və gözəlilməz bədii məharət nümayişinin şahidi olur:

*Gümüş kəmə, bağlayıbdı belinə,
Danışdıqca mail oldum dilinə,
Gül uzatdım nazlı yarın əlinə-
Canım aldı, güllü məndən alınca.*

Şux, oynaq gözəlləmə ruhunu təkcə poetik obrazlarla yox, həm də axar-baxarlı söz düzümlü, axıcı-emosional deyimlərin harmonik qaydada mətn boyuna yerləşdirilməsi ilə təqdimatı da gözəlləmələrin üslubi əlavələrini artırmışdır. Sözü gedən cəhət Xəstə Qasımın bu qəbildən olan şeirləri üçün olduqca səciyyəvidir. “Tər” deyiminin çoxmənalı çalarlarda şeir boyuna harmonik tərzdə nizamlanması bu anlamda diqqətçəkici bir gözəllik mənzərəsi yaradır:

*Tər zülfün, tər bulmuş tər buxağında,
Tər bəyaz, tər əhmər, tər yanağında.
Tər şəkər, tər damaq, tər dodağında,
Tər tutub, tər dişlər, tər gülər Sənəm.*

Aşığın üz-üzə gəldiyi xanımla poetik mükəlimə şəklində qurduğu “Dedim-dedi” biçimli gözəlləmələr (aşıqlar belə şeirlərə “güllü qafiyə” deyirlər) canlı və dinamik örnəklər kimi uzun zamandan bəri saz-söz dövrüyyəsində yaşamaqdadır. Qurbani, Ərzurumlu Əmrah, Hüseyin Şəmki, Molla Cuma, Aşıq Şenlik, Dədə Şəmşir və başqa ustad sənətkarların sinəsindən pərvazlanan “güllü qafiyə” üstündəki gözəlləmələr aşıq repertuarının qızıl fonduna çevrilmişdir.

*Dedim: Ala nədi? - Dedi: Gözümdü,
Dedim: Şəkər nədi? - Dedi: Sözümdü,
Dedim: Şirin nədi? - Dedi: Üzümdü,
Dedim: Öpməlisən! - Söylədi: Yox-yox.*

*Dedim: Siyah nədi? - Dedi: Telimdi,
Dedim: Şəkər nədi? - Dedi: Dilimdi.
Dedim: Nazik nədi? - Dedi: Belimdi,
Dedim: Qucmalısən! - Söylədi: Yox-yox.*

Bütün şeir boyu davam edən bu dramaturji dialoqu ustad Ərzurumlu Əmrah (XVIII əsr) misilsiz bir sənət ustalığı ilə ərsəyə gətirmişdir.

Həm yaratdığı “gözəlləmə havaları” (“Hüseyni”, “Bayramı”, “Şəmki sarayı” və s.) ilə, həm də düzüb qoğduğu çeşid-çeşid qoşma-gəraylıları ilə aşıq poeziyasına mükəmməl incilər bəxş edən Hüseyin Şəmki (XIX əsr) də öz könül dünyasını gözəllik üstünə kökləmişdir. Ustad sənətkarın üç rəngli donda (ağ, qırmızı və sarı) gördüyü gözəlləri “ağ gül”, “qırmızı gül”

və “sarı gül” obrazlarında təsviri əslində insan və təbiət gözəlliyinin vəhdətini təqdim etmək baxımından əvəzsiz bir peyzaj-tablodur:

*Ağca gülün qapısından baxmalı,
Qızgülü ağ buxağa taxmalı,
Sarı gülü dəstə tutub qoxmalı,
Ağ gül, qırmızı gül, illah sarı gül.*

XIX yüzilliyin azman sənətkarı Aşıq Ələsgərin milli Azərbaycan gözəllərinin təsvir-tərənnümünə yönəlmiş onlarla qoşma və gəraylıları var ki, ayrıca bir portret –gözəlləmə silsiləsi kimi düşünülməlidir. Belə ki, aşıq Ələsgər təsvir və tərənnümünə ayrıca şeir həsr etdiyi otuz yaxın el gözəlinin (Güləndam, Müşgünaz, Telli, Güllü, Gülpəri, Mələk, Gülxanım, Sarıköynək, Nənəpəri, Səhnəbanı, Həcər xanım, Şəkər xanım və s.) camal və kamal vəhdətindəki incəlikləri misilsiz sənətkarlıqla işləmiş və hər şeirində Azərbaycan milli gözəlinə məxsus yeni və bənzərsiz bir portret ortaya çıxarmışdır:

*Səni gördüm, əl götürdüm dünyadan,
Ala gözlü, qələm qaşlı, Güləndam!
Alma yanağına, bal dodağına,
Baxan kimi ağlım çaşdı, Güləndam!*

*Tovuz kimi şüx bəzənib durubsan,
Ala gözə siyah sürmə vurubsan,
Sağ ol səni, yaxşı dövrən qurubsan,
Bu dünyanın sonu puşdu, Güləndam!*

Dədə Ələsgərin poetik irsi aşıq şeiri şəkillərinin böyük əksəriyyətini çevrələyir. Onun qoşmaları, gəraylıları, tənisləri, müxəmməs və divaniləri yüksək sənətkarlıq məziyyətləri ilə zəngin xəzinəni xatırladan poetik incilərdir. Onun əsl sərraf gözü ilə ipə-sapa düzdüyü həmin şeirlər saz havaları ilə çox rahat şəkildə uzlaşır. Ələsgər sözü ilə saz havalarının yaratdığı melodik vəhdət o qədər güclüdür ki, hansı şeirin hansı havadan pərvazlandığını asanlıqla müəyyənləşdirmək olur. Bunun bircə səbəbi var: söz duyumu kimi saz duyumunun da yüksək səviyyədə olması böyük sənətkara belə bir sənət imkanı açmışdır.

*Yanaqların güldü solmaz,
Oxladın, yaram sağalmaz,
Qaşın cəllad, gözün almaz,
Bağrımı kəsə tellərin.*

Bu misralar gəraylı ölçüsündəki saz havalarının, xüsusən də gözəlləmə ritmli havaların demək olar ki, hamısının boyuna biçilibdir. Qoşma qəlibi üzərindəki gözəlləmə ovqatlı saz havaları da Aşıq Ələsgər qoşmaları ilə çox rahat dil tapa bilir:

*Cilvələnin nə qarşında durubsan,
Anam sənə qurban, ay Sarıköynək!
Mələksən, çıxıbsan cənnət bağından,
Heç kim olmaz sənə tay, Sarıköynək!*

Tarixi ənənənin qüvvətli davamı kimi görünən Hüseyn Bozalqanlı (XIX-XX əsrlər) gözəlləmələrini əks etdirən poetik örnəklərdəki söz, misra, bənd düzümü o qədər böyük həssaslıq və sərraflıqla qurulmuşdur ki, təqdim olunan portretin yaratdığı axar-baxardan doymaq və ayrılmaq olmur:

*Quba qaz yerişli, maral baxışlı,
İnnabı dodaqlı, mirvari dişli,
Ucu güləbatın xurmayı saçlı,
Telinə şirmayı şana yeridi.*

yaxud:

*Ağ bədən, ağ libas, bir mah camallı,
Huridi, pəridi, mələk misaldı...*

və ya:

*Qaş oynatdı, qıya baxdı,
Könlümün evini yıxdı.
Al geyindi, seyrə çıxdı,
Çöllər qırmızı geyindi.*

Aşıq gözəlləmələrinin ən diqqətçəkici cəhətlərindən biri insanı xoş ovqata

kökləmək, bu ovqat üstündə onun həyata, gözəlliyə olan mehr-məhəbbətini gücləndirməkdir. Bu keyfiyyət göstəricisi XX əsr aşıqlığında da ana axarlarından biri kimi görünür. Aşıq Şəmşirin dillər əzbəri olan

*Nazlı canan axşam çağı,
Göz dikmişdi yola sarı.
Çin-çin olub qıvrım saçlı,
Tökülmüşdü qola sarı.*

*Aşkar baxma arif duyar,
Ara vurma mərdimazar.
Ləblərinin şirəsi var,
Arı qonar bala sarı.*

*Üzün göstər qəmər kimi,
Açılmış təzə-tər kimi,
Şəmşiri bir kəmər kimi,
Dola, incə belə, sarı –*

gözəlləmə- gəraylısının təqdim etdiyi poetik ruh sonrakı dönəm aşıqlarının – Aşıq Şakir, Aşıq İmran, Aşıq Nabat, Hüseyn Cavan, Mikayıl Azafli, Məzahir Daşqın, Əkbər Cəfərov, Kamandar Əfəndiyev, Murad Niyazlı, Əhməd Rüstəmov, Pənah Pənahov, Avdı Qaymaqlı və başqalarının el arasında yayılmış gözəlləmələri üçün də səciyyəvidir.

Aşıq poeziyasında gözəlləmələrin böyük əksəriyyəti qoşma və gəraylı şeir biçimlərini çevrəlayir. Bununla belə divani, müxəmməs, cığalı təcnis üzərində qurulmuş gözəlləmələrə də rast gəlinir. Müxəmməs-gözəlləmələrə və onların çeşidli biçimlərinə daha çox Molla Cumanın diqqət yetirdiyi görünür. Onun məşhur “Pəri” rədifli gözəlləməsi zəncirlənmiş cığalı müxəmməs örnəyidir:

*Nəğahdan gördü gözüm,
Sən tək insanı, Pəri.
Hurisən, Məlikəsən,
Cənnətin qılmanı, Pəri.
Yaralar məlhəmisən,
Dərdlərin dərmanı, Pəri.
Gözəllər sərdarisən,*

*Məhbubların xanı, Pəri.
Şah kimi taxta çıxıb,
Edərsən divanı, Pəri.
İzzət, ikram qılamam,
Xidmətində qalaram,
Qul-qurbanın olaram,
Əgər qəbul eləsən,
Qolum boynuna salaram.
Qolum boynunda,
Əlim qoynunda,
Çiynim çiyində,
Eşqin beynimdə.
Sarmaşıb köynək kimi,
Durum sənin əynində.
Əyninə al məni, gəl,
Qat bu cana canı, Pəri.*

Müxəmməs-gözəlləmələr Vaxıyanlı Məhəmməd, Şəmkiirli Hüseyin, Aşıq Ələsgər, Vəli Bozalqanlı, Xəyyat Mirzə, Aşıq Şəmşir, Əlimərdanlı Nəcəf yaradıcılığında da geniş yer tutur.

Dastanlarımızda yer alan məşhur gözəlləmələr (“Nərgiz” (“Tahir-Zöhrə”), “Yaxan düymələ-düymələ” (“Əsli-Kərəm”), “Nə bağ bildi, nə də bağban” (“Abdulla-Cahan”), “Yarı gördüm bağ içində” (“Məsum-Diləfruz”), eləcə də Yəhya bəy Dilqəm, Ağdabanlı Qurban, Şair Nəbi, Xəyyat Mirzə, Bozalqanlı Vəli, Şeyda Əziz, İsmayıl Sadıqlı, Həsən Mülkülü kimi el şairlərinin saz-söz məclislərinə yaraşlıq gətirən şeirləri də gözəlləmə ovqatının geniş miqyasda yayıldığını göstərir. Nə qədər gözəl bədii-estetik meyarı varsa, nə qədər gözəlliyə dəyər verə bilmək uca bir mənəvi duyğu olaraq qalır, bu əhvalı yaşadan saz-söz gözəlləmələri də sənət meydanında və insanın könül dünyasında qarşısı alınmaz axarda yaşayacaqdır.

